

Obrim el refugi, obrim l'Arxiu Municipal

Setembre
de 1997

Arxiu Històric
Municipal
Reus

Al'Arxiu Històric es concentra tota la informació escrita -conservada- que ha generat Reus al llarg dels segles. Hi ha qui ha pensat que l'Arxiu és un lloc d'ús restringit, al servei només dels investigadors. I si bé és cert que és el lloc on acudeix l'historiador per aprofundir en el coneixement del nostre passat i és un centre molt freqüentat pels nostres estudiants universitaris, també ho és que l'Arxiu és un espai cultural obert i al servei de tota la ciutat.

Un espai, a més, situat al mateix cor de la ciutat i en un lloc emblemàtic: l'antic castell de Reus, l'edifici més antic de la ciutat, en el qual es conserven dues sales, amb arcades, bastides al segle XIII. Es tracta també d'un equipament que disposa d'una bona sala d'actes, apta tant per a la celebració de conferències i seminaris com d'exposicions. Només cal repassar l'agenda, a la darrera pàgina d'aquest Informatiu, per copsar la varietat i la qualitat de les activitats que s'hi programen. L'exposició que hi podem veure en aquest moment porta per títol

"Obrim el refugi" i es presenta repartida en tres espais distints: el vestíbul de l'Ajuntament, l'Arxiu i el refugi del Mercadal.

Al'Ajuntament podem veure de manera global els refugis que va fer la ciutat durant la guerra i amb més detall el del Mercadal. A l'Arxiu Històric podem seguir de manera breu alguns dels aspectes més quotidians d'aquella societat que va patir la guerra i que, en conjunt, ens permeten tenir un marc de referència prou vàlid per introduir-nos en el coneixement del Reus d'aquella època i per fer que, després, en entrar al refugi, la visita sigui més motivada, més profitosa.

Tot això es completa amb la publicació del present Informatiu. Es tracta, doncs, d'una activitat de divulgació del nostre patrimoni i de la nostra història, feta des del rigor documental. És la primera gran mostra que fa l'Arxiu i a la qual en seguiran d'altres, sempre en la mateixa línia d'alta divulgació i de servei a la ciutat.

...Amb els refugis la gent de Reus respirava, respirava dins d'aquells túnels, això sí, però respirava en lloc d'ofegar-se com abans, quan sabien que en cada bombardeig es jugaven la pell. Tothom procurava viure, treballar i romandre prop d'un refugi; tothom adaptava els seus itineraris per allà on podia encauar-se fàcilment...

Xavier Amorós,
El camí dels morts,
p. 106

JOSEP M. GALOFRE
REGIDOR DE CULTURA
DE L'AJUNTAMENT
DE REUS

Els bombardeigs a Reus

EZEQUIEL GORT I
JUANPERE,
ARXIVER MUNICIPAL

Reus era una ciutat industrial important, amb fàbriques dedicades a la producció de material de guerra, al mas Sedó, a cal Blanc, a ca l'Espinós..., i que aviat també va acollir una fàbrica d'avions, la SAF-3, que operava des de l'Escola del Treball i des del

era també un centre de comunicacions i disposava d'instal·lacions militars. D'aquí ve que la ciutat fos un objectiu militar i que fos bombardejada per l'enemic. I cal tenir present també una altra motivació per a aquest tipus d'atacs, que era la població civil de rereguarda i els efectes de desmoralització i terror que produïen.

El primer lloc on van caure les bombes va ser al

camp d'aviació, el dia 9 d'abril de 1937 a dos quarts de vuit del matí. Hi va haver dos ferits, ambdós de la Canonja, un dels quals va morir, mentre que a Reus l'únic ferit va ser a causa d'un accident, al Campanaret, i arran de la situació de pànic que va viure la ciutat. S'estima que aquell dia, entre el camp d'aviació i l'hort d'Olives, hi van caure unes seixanta bombes, totes al camp. La gent va reaccionar de diversa manera, desordenadament, des

dels que fugiren de la ciutat fins als més inconscients que pujaren als terrats per veure-ho millor. Les alarmes continuaren, com la del 13 d'abril. Poc després, aquest mateix mes, es van donar instruccions als ciutadans sobre el que havien de fer en cas de nous bombardeigs.

El 2 d'agost hi hagué el segon bombardeig, però el nucli de població encara no era afectat. Va ser a partir del tercer, el dia 24 d'agost, quan els bombardeigs començaren a escampar la destrucció a la ciutat. Les bombes afectaren l'estació del Nord i el Reus Deportiu. La curiositat portà molts reusencs a comprovar-ne els efectes. Arreu hi havia els clots provocats per les bombes, a una distància

mitjana, l'un de l'altre, de vint-i-cinc metres.

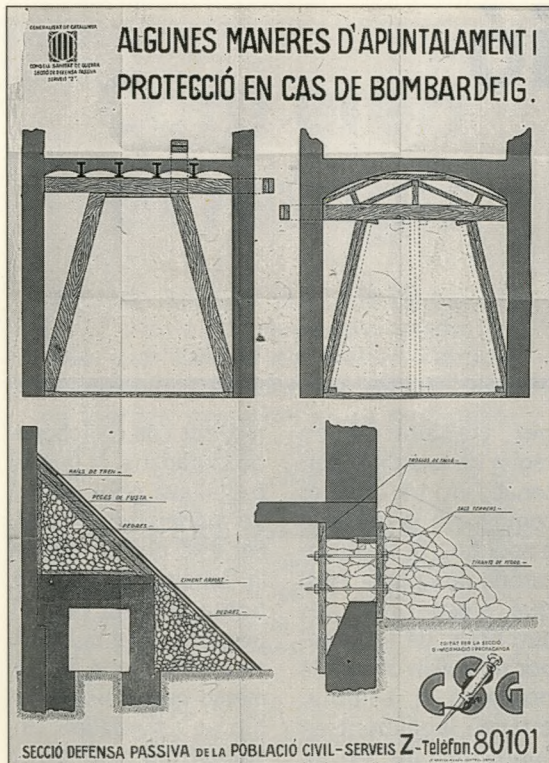
El quart bombardeig, el 17 de setembre, va impactar profundament la ciutat. Les bombes la van cosir de punta a punta, transversalment, des de la línia del ferrocarril de Lleida fins als horts de Simó, i van provocar les primeres víctimes, vuit morts i trenta-sis ferits, dels quals dos també van morir.

La ciutat restà consternada. Eren les primeres víctimes dels bombardeigs i el seu enterrament va constituir una imponent manifestació de dol. Les bombes aquell dia, entre altres, encertaren la casa de Maternitat, i van causar la mort a dues dones i un nen, i la biblioteca del Centre de Lectura, on va morir la bibliotecària. En total, van quedar cinquanta-tres cases més o menys afectades. Els bombardeigs van continuar, i sobretot les alarmes (de vegades més d'una al dia) sovintejaven.

El bombardeig més tràgic, pel que fa al nombre de víctimes mortals, és el que es va produir el 21 de gener de 1938 al migdia. Una bomba va caure a la boca d'un refugi just al moment que era plena de gom a gom de gent que s'a-

Un bombardeig sobre la ciutat el 1938
(AHMR)

Cartell editat per la Generalitat (AHMR)

pressava a amagar-s'hi. La majoria d'aquestes persones havien acabat d'arribar en tren a l'estació vella i en sentir la sirena d'alarma van córrer cap al refugi més proper, a l'actual plaça de la Llibertat, i allí els enxampà. Aquell dia van morir trenta-nou persones, la majoria d'elles quan entraven al refugi, i almenys setze resultaren ferides.

Hi hagué altres bombardeigs amb uns resultats igualment terribles. Només tres dies després de l'esmentat, el 24 de gener, hi va haver un dia especialment negre: a quarts de vuit del matí les bombes van caure entre el camí de l'Aleixar i el carrer de Castellvell, i van causar vint-i-dos morts i onze ferits, i poc després, al migdia, un segon bombardeig —que va afectar l'espai comprès entre el passeig de Misericòrdia i la carretera de Falset— provocava vint morts i onze ferits més. No hi havia, doncs, cap racó de la

ciutat que restés lliure de perill. Aquests bombardeigs desmoralitzaren els reusencs. Per això l'alcalde el dia 25 podia dir *que tot està tancat, que tothom marxa fora, i la moral està molt baixa*. En aquells dies s'arribà al cas que moltes persones volien fer vida al refugi de la plaça Prim, i hi portaren matalassos i fogons i fins sembla que es donaren casos de prostitució, cosa que obligà les autoritats a fer fora tothom perquè només fos utilitzat en moments de necessitat. Tot i així, a l'agost de 1938 encara hi havia gent als refugis de l'Hèrcules i de la Patada.

Encara hi hagué dos bombardeigs més, que foren especialment greus pel que fa a les víctimes, el del 9 de febrer, amb vint-i-cinc morts, i el del 9 de març, amb vint-i-un morts i vint-i-vuit ferits. Els bombardeigs esmentats van ser els pitjors en víctimes, però

no pas els únics, amb el seguit de destrucció que comportaven. Reus va ser objecte de cinquanta-sis bombardeigs, el darrer dels quals sembla que va ser el mateix dia de l'ocupació de la ciutat, el 15 de gener de 1939.

Si es concreta el nombre de víctimes, es van arribar a comptabilitzar al llarg de la guerra, a causa dels bombardeigs, fins a cent noranta-sis morts i cent setanta-nou ferits, alguns dels quals caldria també sumar-los a la primera xifra. Les pèrdues materials també van ser enormes: es van destruir 218 edificis i 587 més resultaren malmesos. El seu cost es va avaluar, després de la guerra, en un total de 17.374.386,72 pessetes. Una quantitat que aleshores era realment extraordinària.

En percentatges, resulta perjudicat el 21% dels edificis de la ciutat; o bé, dit d'una altra manera, al nucli de

Reus gairebé no va quedar cap carrer que no fos afectat en més o menys mesura, sobretot la part nord, entre les dues estacions de ferrocarril i l'Escola del Treball. Alguns carrers d'aquesta zona, com els de Sant Elies, de Santa Teresa o de Sant Celestí, entre altres, van quedar pràcticament destruïts.

La gent, llavors, va aprendre a escoltar, a estar pendent de les sirenes o de les campanes i sobretot a distingir el so dels motors d'aviació, que foren batejats, segons l'aparell, com el Ramon i l'Isidre: el primer, per cacofonia del so; el segon, per referir-se als hidroavions.

Els veïns que van poder es van escapar de Reus i es van escampar pels masos i pels pobles de la rodalia, on, si més no, anaven a dormir. És així, per exemple, com es va formar l'actual barri de la Immaculada.

Emplaçaments de bateries antiaèries a l'actual avinguda de Pere el Cerimoniós (CEDIDA: P. MARTORELL)

La construcció dels refugis

Hi va haver, des de molt aviat, la convicció que Reus podia ser un objectiu de guerra i que calia preparar-se per al bombardeig aeri. És per això que ja cap a finals de 1936 es parlava dels baixos de les cases que podien ser útils en cas de necessitat, i també de bastir una sèrie de refugis a la ciutat, així com que el mes de novembre es fessin els primers projectes, que l'Ajuntament va aprovar amb data de 4 de desembre.

Seccions dels diversos tipus de galeria dels refugis projectats per l'Ajuntament de Reus (AHMR)

En aquell moment, hom era molt optimista, ja que es va acordar fer vint-i-cinc o trenta refugis, amb capacitat

per a quaranta mil persones. Les obres calia començar-les a l'endemà mateix, i iniciar-les, deien, per la plaça Roja (la plaça Prim) i la de l'Hèrcules.

La iniciativa era portada pels membres del Sindicat del ram de la construcció —que s'ofereixen a treballar gratuïtament— i s'organitzava, des de l'Ajuntament, per mitjà de la comissió de la regidoria de Treball, foment i obres públiques i de la Comissió Prorefugis.

El 9 de gener, el Consell Municipal va prendre l'acord de fer treballar a les obres tots els ciutadans, des dels disset fins als seixanta anys, als quals se'ls faria una targeta que acreditaria el seu treball. A mitjan mes, es va publicar un ban en què s'informava que s'obris el període d'inscripció voluntari

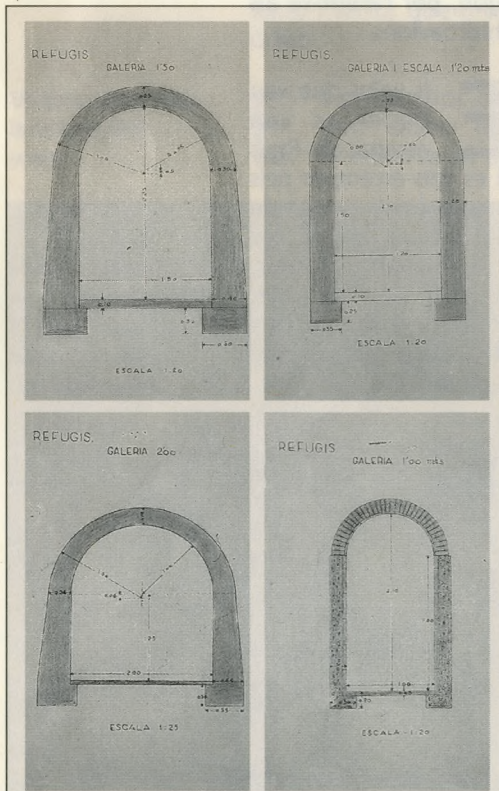
per treballar-hi en règim de prestació personal. Però tot i que es comminava la població a apuntar-s'hi, la convocatòria no va tenir l'èxit que s'esperava. Les autoritats, de fet, tampoc no volien obligar la població ni, sembla, estaven legalment en condicions de fer-ho. Encara no hi havia hagut cap bombardeig a la ciutat i el veïnat no era prou conscient del que podia passar. Només s'apuntaren 912 persones, i no hi havia hagut col·laboració econòmica per part dels comerciants. En canvi, sí que feien una aportació setmanal, entre altres, els membres del Sindicat de Banca, o bé mensual, com és el cas del Col·legi d'Agents Comercials.

recursos i de col·laboració ciutadana, ja que hi treballava poca gent i de manera voluntària. Per això el 4 de febrer la Comissió de Foment podia afirmar que el personal era bastant escamnat i que el dia menys pensat no aniria ningú a treballar. En aquest moment fins i tot temia que a mitjan mes s'haurien d'aturar les obres. De fet, però, sembla que, tot i els problemes, no es van aturar i encara —el mes de març— se'n projectaven més, com un refugi a l'institut Pere Mata i un altre que comunicués l'hospital amb el de la plaça Prim. Des de molt aviat, també es parlava de dotar de refugis totes les escoles de la ciutat.

En aquests moments ja s'havien iniciat les obres dels refugis, que, per cert, portaren una certa polèmica, ja que un capità d'aviació, Alfonso Barbata, va fer una conferència al Teatre Bartrina sobre la protecció en cas d'atac aeri —en principi, per motivar la població davant d'aquest perill—, i va dir que els refugis que s'havien iniciat s'estaven fent malament. Després, el 25 de gener, va haver de rectificar públicament aquesta opinió.

Les obres llavors no anaven bé per la manca de

El 9 d'abril de 1937, Reus va va ser objecte del primer bombardeig. Va ser al camp d'aviació i fins l'hort d'Olives, per tant lluny del nucli de la població. Però això va ser suficient per esperonar la ciutat. El 17 d'abril es parlava de traslladar els malalts de l'hospital a causa de la seva proximitat a la fàbrica de producció d'avions i el perill que comportava perquè era un possible objectiu militar. El 21, en un ple extraordinari, el Consell Municipal va acordar prendre pel seu compte el programa de construccions per tal de poder assegurar la

Com eren el refugis

Consistien en una sèrie de galeries d'un a dos metres d'amplada, per poc més de dos metres d'alçada, normalment protegides per parets i volta de formigó, excavades a una profunditat superior als quatre o sis metres (segons el tipus de terreny), preferentment sota els edificis, per tal de garantir-ne la seguretat. Quan no era així, com és el cas del Mercadal, la terra que s'extreia de les galeries era dipositada sobre la plaça, seguint el seu recorregut, per tal de proporcionar-li una capa per amortir l'efecte d'una bomba a sobre.

Acada refugi s'hi podia accedir almenys per dues entrades, separades entre si per un mínim de vint metres. Les escales, a més, per evitar l'entrada de les bombes, es feien en tres trams, disposats a escaire.

Els més simples estaven formats per una sola galeria, amb escales als dos costats, mentre que els més complexos, com el de la plaça Prim o el de l'avinguda de Catalunya, estaven formats per una sèrie de galeries que es creuaven entre si, amb múltiples entrades repartides de manera adequada per facilitar el ràpid accés.

L'enllumenat era elèctric, per mitjà d'una sèrie de bombetes de baixa potència. Als refugis més complexos, com el de la plaça Prim, també es disposava d'uns espais per a la infermeria i per a serveis. La ventilació, en alguns casos, s'aconseguia per mitjà de fumeres a l'exterior i d'aparells extractors elèctrics. D'altres vegades s'havien de conformar amb el corrent natural de l'aire entre les dues entrades.

Normalment les galeries no disposaven de cap tipus de seient, ja que eren excessivament estretes i només eren pensades per encabir el major nombre de persones que entraven apressades i que no podien trobar cap tipus d'obstacle pel camí. L'estada habitual als refugis durant el temps de l'alarma era també normalment breu, de pocs minuts, i per això no calien els seients. En canvi, algun dels privats sí que en va tenir, com és el cas del de cal Ferrater, i eren fets d'obra a ambdós costats de la galeria.

Els obstacles per tallar el pas, només es van fer servir en algun cas concret, com al refugi Karl Marx, que era inicialment d'ús escolar. Una reixa va separar l'espai destinat als nens del dels grans, per tal d'evitar que aquells fossin atropellats o bé s'haguessin de quedar desprotegits en trobar tot el refugi ocupat.

s en xifres

El 1938
27 de juliol
28 de juliol
29 de juliol
30 de juliol
31 de juliol
1 d'agost
2 d'agost
3 d'agost
4 d'agost
5 d'agost
6 d'agost
7 d'agost
8 d'agost
9 d'agost
10 d'agost
11 d'agost
12 d'agost
13 d'agost
14 d'agost
15 d'agost
16 d'agost
17 d'agost
18 d'agost
19 d'agost
20 d'agost
21 d'agost
22 d'agost
23 d'agost
24 d'agost
25 d'agost
26 d'agost
27 d'agost
28 d'agost
29 d'agost
30 d'agost
31 d'agost

defensa de la població civil en el termini més breu possible. La direcció exclusiva dels treballs a partir d'ara va avar a càrrec del Consell Municipal i dels seus tècnics.

I com que el municipi no podia abastar per si sol les enormes despeses que significaven aquestes obres, el mes de maig es va publicar un ban pel qual tots els ciutadans estaven obligats a contribuir al seu finançament, en la mesura de les seves possibilitats, calculades per mitjà d'un barem fet a partir dels salaris de cadascú.

A mitjan mes de juny hi havia almenys en marxa, i avançades, les obres de dos refugis, a

la plaça Prim i al passeig de Sunyer.

Hi havia alarmes i el mes de juliol hi havia malestar a la població a causa dels bombardeigs que havia patit Tarragona i altres poblacions. Hom parlava aleshores d'articular la defensa passiva de la ciutat. Al mes d'agost, la fabrica d'avions es construïa el seu propi refugi.

El 21 d'agost de 1937 es va crear la Junta de Defensa Passiva Local, d'acord amb un decret de la presidència de la Generalitat. A partir d'aquest moment va ser aquesta junta la que va tenir cura dels refugis, així com de

Passa a la pàgina 8

El Mercadal el 1938 amb la terra extreta de les galeries.

(CEDIDA: P. MARTORELL)

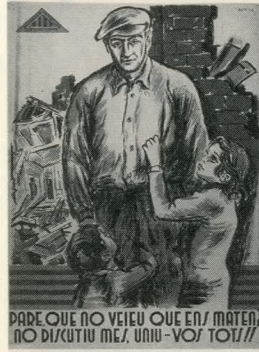

Arxiu Històric
Municipal
Reus

6

La construcció
de refugis

Cartells al·lusius als bombardeigs i a la guerra a l'aire

REFUGIS

POBLE DE REUS:

El "Sindicat de la Indústria de l'Espectacle de Reus i Comerça" per a cooperar a la urgent construcció de REFUGIS a la nostra ciutat, per a la seguretat de tots els ciutadans, celebrerà funcions extraordinàries tots els DILLUNS, TARDA i NIT, la recaptació íntegra de les quals va destinada a tal fi.

C. N. T. A. I. T.

SALO KURSAAL

SEMONS A PRONT CONSTRUCCIO DE REFUGIS

Avui, DILLUNS, dia 3. Yards a las 6 i mit. a les 9.45

Primer: Actuacions per l'equipatada del S. U. E. P.

Segon: Escena de la producció Universal, protagonitzada pel gran actor de cinema BUCK JONES

El Valle del Infierno

Un espectacle que renova el film de l'Oest sense cessar-li res del seu crepitant interès, la seva magnífica rodona i la seva intensa emoció. Una cinta que té per ítem les planes de l'Oest Americà.

Tercer: Escena del l'atencosíssim NOTICIARI DE GUERRA, titulat

COLUMNA DE HIERRO

Tercer i de seus continer. -Preparant l'atac. Construcció de Parapets -Castrogo. els seus defensors i les seves vies de comunicacions. De dia i de nit, s'han utilitzat l'armament de les nostres avantguardes. L'artilleria entro-en acció. Concentracions enemiges disposades pels cotxes disparas de l'artilleria llesta. Els sorters demostren un important paper. La Cruz Roja no està.

Quart: Representació del gran actor de la pantalla CLAUDE RAINS

en la extraordinària superproducció Universal, acompanyat de BOB DEERE i LUCAS ILMCO

El hombre que volvio por su cabeza

Un film que fa pensar un film que fa sentir. Decí sobre tot, un gran film dramàtic que fa adonar les facultats, veritables sorpreses de CLAUDE RAINS junt a la pantalla en la marcat una àlgebra tan contemporània i inesperada d'una manera tan assequible.

IMMENSE HUMANA ESPECTACULAR

SUTAGUES, 1'10 GENERAL, 0'60

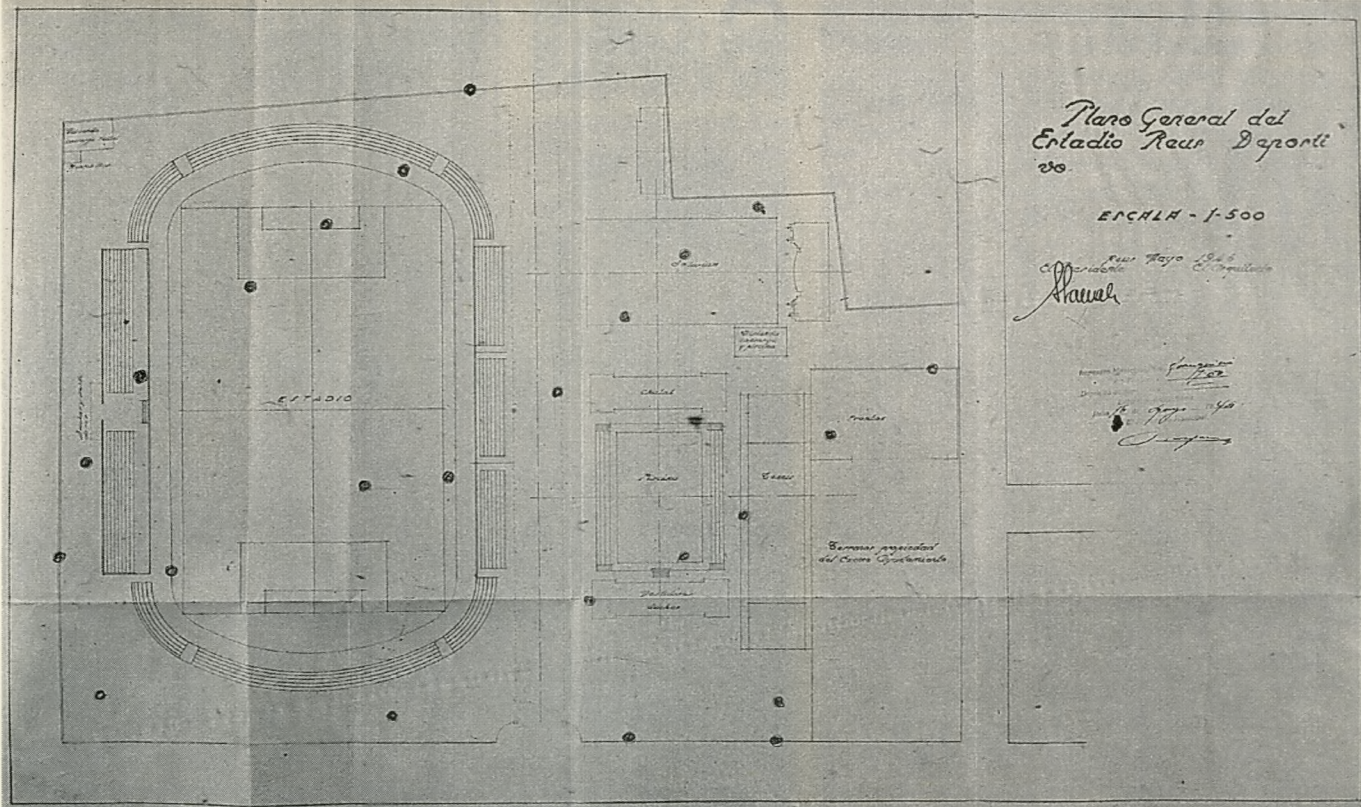
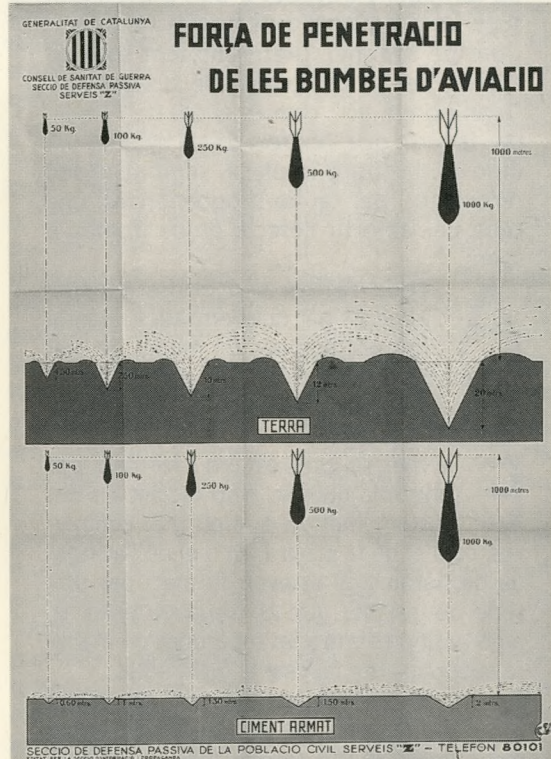
Ed. Universal, C. N. T., S. M.

La ciutat va cooperar amb tots els mitjans per fer possibles els refugis

(CEDIDA: S. PALOMAR)

Cartell informatiu editat per la Generalitat (AHMR)

Mostra de la intensitat dels bombardeigs: les bombes que van caure sobre el Reus Deportiu (AHMR)

Els bombardeigs en xifres

Arxiu Històric
Municipal
Reus

7

N.	Data	Hora	Zona perjudicada	Morts	Ferits
1	09.04.1937	07,30	Camp d'aviació		2
2	02.08.1937	08,25	Camp d'aviació		
3	24.08.1937	05,30	Estació del Nord, Reus Sportiu		2
4	17.09.1937	19,52	Línia ferrocarril de Lleida, Mas Fontana, c. Dr. Robert, pl. del Castell, c. Major, c. Barreres, rv. Martí Folguera, c. St. Antoni, c. Misericòrdia, H. de Simó	8	36
5*	20.09.1937			1	
6	08.10.1937	14,10	Camp d'aviació	1	
7	05.12.1937	12,18	Mineta Martorell, línies ferrocarril		
8	07.12.1937	8,45	Camí de Valls, c. St. Roc, c. Sardà i Riera de Miró		1
9	11.12.1937	14,40	Carretera de Salou		
10*	13.12.1937		C. Sardà		
11	11.01.1938	11,10	Mas Bertran, pl. St. Francesc, c. Àguila, rv. Jesús	1	4
12	12.01.1938	11,00	Pl. Hèrcules, av. Jaume I, c. Carme, c. St. Jaume	1	3
13	13.01.1938	12,25	Rv. St. Pere, c. Montserrat, c. J.A. Clavé, pl. Llibertat, Reus Sportiu c. Vilà, c. Sta. Anna	13	22
14*	15.01.1938			1	
15	21.01.1938	12,32	C. St. Llorenç, c. St. Elies, pl. Llibertat	39	16
16	24.01.1938	07,50	Av. Prat de la Riba, pl. Llibertat, c. Castellvell, Mineta Martorell	22	11
17	24.01.1938	13,05	Afores, des del mas Llopis al pg. Misericòrdia, ctra. de Falset, camí de Riudoms	20	7
18	03.02.1938	14,40	Afores, ctra. Tarragona	1	2
19	05.02.1938	07,40	Camp d'aviació		
20*	09.02.1938			25	
21	09.03.1938	08,25	Afores, camí Riudoms, pg. Sunyer, pl. Víctor, pg. Boca de la Mina, c. Ample	21	28
22	10.03.1938	08,25	Afores, des de l'estació ferrocarril a l'Institut Pere Mata		2
23	12.03.1938	12,30	Rv. Sta. Anna	2	3
24	14.03.1938	12,10	Pl. Víctor, Campanaret, c. dels Recs, c. St. Joan		
25	15.03.1938	10,50	Afores, estació ferrocarril, Mineta Martorell, ctra. Falset, c. Ample, pl. Prim	2	1
26	20.03.1938	08,20	Pg. Mata, c. Ample, c. St. Celestí, c. St. Elies, c. St. Llorenç, c. St. Pançraç, c. St. Lluís	3	7

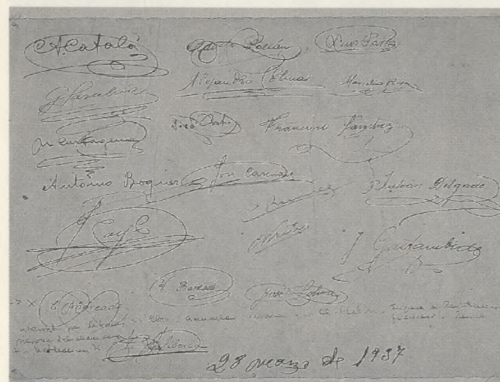
N.	Data	Hora	Zona perjudicada	Morts	Ferits
27*	23.03.1938			1	
28	26.03.1938	08,25	C. Galanes, pl. Mercadal, c. Aleus, c. Vidre, c. Galió, rv. Jesús, c. Concepció, rv. Robuster, rv. Martí Folguera, c. Pàmies, pl. Prim, rv. Sta. Anna,	5	17
29	27.03.1938				1
30	01.04.1938	11,15	Rv. Jesús, c. Llovera,	2	
31	02.04.1938	12,20	Part alta, pl. Llibertat	3	1
32	16.04.1938	matí	Camp d'aviació		
33	16.04.1938	matí	Camp d'aviació		
34*	20.04.1938			1	
35	01.05.1938	tarda	Entre camp d'aviació i carretera de St. Ramon		
36	30.06.1938	09,00	Estació ferrocarril	1	4
37	02.07.1938		C. Sardà		
38	27.07.1938	17,15	Afores, carretera de Lleida, camí de Valls, ctra. Tarragona		5
39	29.07.1938	11,10	Estació tren Salou		
40	30.07.1938	09,30	Estació ferrocarril i voltants	1	1
41	31.07.1938	09,00	Part nord de la ciutat, c. Carnisseries Velles, c. Llovera, av. Prat de la Riba		2
42	03.08.1938	08,00	Carretera St. Ramon i voltants		
43	07.08.1938	09,00	Voltants camp d'aviació, carreteres de Tarragona i Castellvell		
44*	08.08.1938	09,00	Av. Jaume I, c. St. Llorenç		
45	21.08.1938	11,30	Camí de Valls, Estació del Nord, pg. Mata		1
46*	05.10.1938			1	
47	05.11.1938	13,00	Camp d'aviació	1	
48	06.11.1938	13,00	Estacions, c. Ample	1	
49	20.12.1938	09,45	Voltants Reus Sportiu, Estació del Nord, Hort d'Olives, av. Jaume I	4	
50	26.12.1938	11,00	Riera Miró	9	1
51*	28.12.1938			1	1
52*	04.01.1939			1	
53*	05.01.1939			1	
54	12.01.1939	matí	Estació tren Salou		
55	14.01.1939	matí	Afores		
56	15.01.1939	13,00	Entre les carreteres de Salou i Tarragona		

Font: J.M. Guix.

L'asterisc vol dir que la data és dubtosa. Els topònims han estat actualitzats.

Aviadors republicans
en un camp d'entrenament
no localitzat.
A la dreta el revers de
la fotografia original
on consten les signat-
ures dels aviadors i
alguna nota sobre la
seva epopeia personal

L'enderroc dels pavellons de la caserna va permetre obrir l'avinguda de Catalunya, avui plaça de la Llibertat

(FOTOTECA MUNICIPAL DE REUS)

El Mercadal el 1938, amb la terra protegint les galeries del refugi

(CEDIDA: P. MARTORELL)

Ve de la pàgina 5

tots els aspectes que afectaven la seguretat de la població.

En aquest moment la Junta preveia la construcció de dotze refugis públics amb capacitat suficient per a tota la població. Havien de ser els següents: Plaça de la República, Avinguda de Catalunya, Plaça de Catalunya,

La plaça de Prim amb la terra extreta, protegint el refugi

(FOTOTECA MUNICIPAL DE REUS)

Plaça d'Hèrcules, Hort de Simó, Casa Pla Patxada, Passeig de Mata, carrer Nou Raval St. Pere a la Rambla Mazini, l'Era del Deume, Urbanització Quintana, a més dels de la plaça de Prim i el del passeig Sunyer, ja iniciats. Després, però, se'n van plantejar més, fins a construir-ne divuit, a més del de l'hospital, que fan en total dinou refugis a càrrec de l'Ajuntament.

L'esforç que va fer la ciutat en l'obra dels refugis va ser considerable, i es deia aleshores que Reus era una de les poblacions de Catalunya que més va fer en aquest aspecte. Els projectes eren ambiciosos. Segons els càlculs fets el 31 de març de 1938, el pressupost total de les obres ascendia a 4.048.528,05 pessetes.—que era una quantitat aleshores extraordinària— i els refugis havien d'acollir un total de 33.865 persones.

El projecte no es va arribar a portar totalment a terme, però això no treu mèrit a la gran obra feta durant uns temps de dificultats extremes. Només considerant els refugis públics, en poc més d'un any es van obrir galeries que ocupaven una superfície propera als 5.000 m² útils, i que, segons una estimació feta després de la

guerra, podien donar cabuda a poc més de setze mil persones.

Pel que fa a la capacitat, el més gran dels construïts va ser el de l'avinguda de Catalunya (l'actual plaça de la Llibertat), amb galeries que ocupaven 957,60 m² i podien encabir 3.351 persones.

Tot i que ja hi havia en marxa les obres dels refugis de la plaça Prim i del passeig de Sunyer, a jutjar només a partir de les liquidacions de despeses que s'han conservat, els primers refugis en què es va treballar serien els de la plaça Prim i el de l'avinguda de Catalunya, que s'iniciarien el 10 d'octubre de 1937. En tot cas, potser cal entendre que va ser a partir d'aquest moment que les obres es generalitzaren i van prendre l'embranchida definitiva, a càrrec de l'Ajuntament.

Poc després, el 30 d'octubre, consta l'inici del de la plaça d'Hèrcules i el de la Patxada, seguit, durant el 1937, del passeig de Mata, el 27 de novembre, i el del passeig de Sunyer i el de la rambla Miró, el 12 i el 18 de desembre, respectivament; i ja el 1938, els de Karl Marx (a les germanetes dels pobres), iniciat el 22 de gener, i el de Pompeu

Fabra, el 26 de febrer.

Les obres s'allargaren, en general, fins cap a finals de 1938 i encara en alguns casos —els de la rambla Miró i de l'avinguda de Catalunya— sembla que no s'hi va deixar de treballar fins al 14 de gener de 1939, és a dir, fins al dia abans de l'ocupació de la ciutat per l'exèrcit enemic. El de la plaça Prim sembla que s'hi va treballar fins a una setmana abans, el dia 7 de gener.

Pel que fa als privats, sembla que se n'arribaren a fer vuitanta-nou. També es van obrir durant aquests mateixos mesos. La majoria eren petits refugis amb molt poca capacitat, i alguns no eren gaire més que simples soterranis, però també se'n van fer alguns de ben notables, com els construïts a les estacions del ferrocarril, o bé per algunes indústries, com el de cal Sabater, que podia acollir 105 persones, el mas Banús, 266 persones, el de cal Ferrater, 122 persones, el de la companyia elèctrica, 251 persones, etc.

I com a refugi anecdòtic, es pot esmentar el campanar, la part alta del qual la utilitzava la DECA com a punt d'observació, i el soterrani com a refugi.

El refugi del Mercadal

La detecció i la defensa activa

Arxiu Històric
Municipal
Reus

9

És possible que el primer projecte que es fes —o sí més no va ser un dels primers— fos el del Mercadal, realitzat ja el novembre de 1936, que consistia en un conjunt de galeries amb dues entrades al centre de la plaça. Aquest projecte va ser refet totalment l'octubre de 1937.

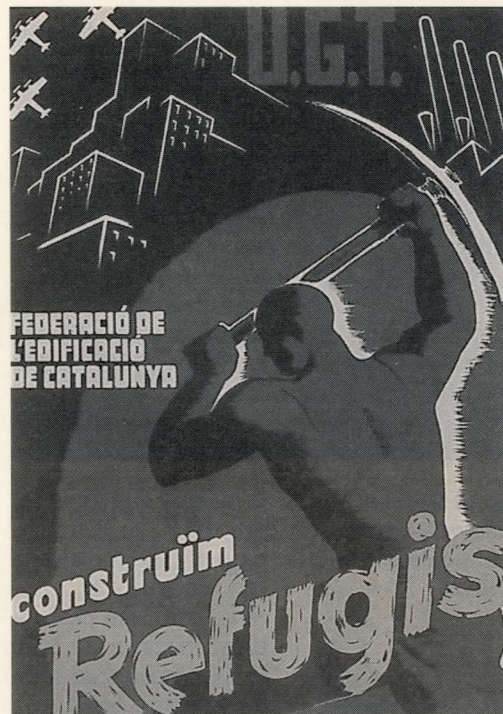
Les obres al refugi del Mercadal devien començar cap al 30 d'octubre de 1937 i es van allargar gairebé un any. El 3 de novembre la Junta de Defensa Passiva aprovava el projecte, i es proposava aquest pla i el de l'avinguda de Catalunya, com a models a seguir en tots els altres que es pensaven fer. És que aquest projec-

te del Mercadal anava més enllà de les possibilitats del moment, ja que consistia a buidar la totalitat del centre de la plaça, fer-hi cinc naus de quatre metres d'amplada per vint-i-cinc de llargada, a sis metres de profunditat, amb corredors de dos metres, també utilitzables. Tot amb obra de formigó, cobert amb volta i protegit per una volta buida, pensada

per parar els efectes de les explosions. L'espai també havia de comptar amb infermeria i serveis.

En total, es preveien excavar 7.887,73 m³ de terra, per aconseguir una superfície utilitzable de 712 m² que havien de permetre acollir 2.500 persones (es comptava 3 1/2 persones per m²). El pressupost era de 515.516,34 pessetes.

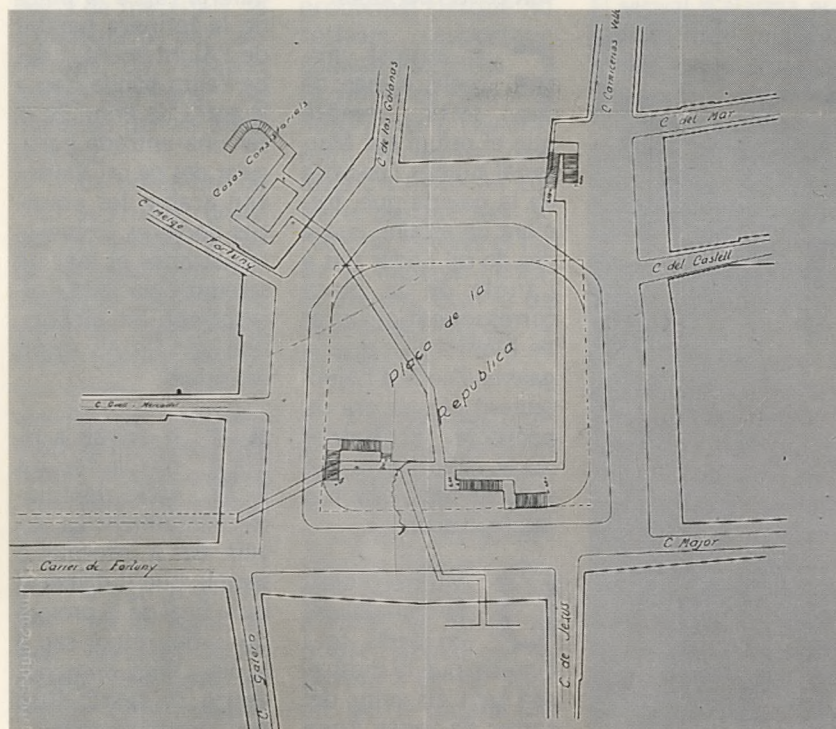
Durant els primers mesos, la feina devia avançar poc perquè, cap a finals de desembre, els veïns de la zona es van queixar de la manca de refugi. Aleshores la Junta de Defensa Passiva, el 30 d'aquest mes, va suggerir, i aprovar, la idea

de construir-lo per parts i per etapes. Els treballs llavors devien prendre una bona empenta, ja que, fins a mitjan mes de maig hi van començar a treballar 68 minadors i 648 peons, a més de xofers, paletes, fusters, etc. Fins a finalitzar les obres, hi van col·laborar més d'un miler de persones.

Es treballs dels minadors es donaven per enllestits el 23 de juliol, però les obres s'allargaren encara almenys fins a finals de setembre de 1938, amb un cost total de 238.678,75 pessetes, només la meitat del que es preveia inicialment, però és que l'obra feta també era molt lluny d'allò que s'havia proposat.

Cartell alusiu a la construcció del refugi

Planta del refugi del Mercadal (AHMR)

Avanç de les tropes
franquistes pel Camp de
Tarragona el gener de 1939

(AHMR)

Garcia Oliver i el
general Aranguren
rodejats de milicians i
militars

(AHMR)

Les tropes franquistes
desplegades en el seu
avanç cap el Camp de
Tarragona el gener
de 1939

(AHMR)

La galeria que es va fer era d'1,21 m d'amplada per 2,05 m d'alçada (en molts punts, inferior), amb una profunditat mitjana de 5,60 m. Disposava d'un total de 242 m² i tenia una capacitat per a 847 persones.

El refugi va tenir problemes d'humitat des dels inicis, la qual cosa

feia que sovint els que hi entraven sortissin amb els peus mullats. A més, a set metres de profunditat, en fer un pou, es va trobar aigua, la qual cosa va fer paralitzar les obres del pou.

El febrer de 1938, ja s'havia abandonat la idea inicial del gran refugi i es va fer una nova proposta. Es tractava de comunicar els refugis de la plaça Prim i del Mercadal. El març es feia el projecte i s'aprova el dia 10, condicionat però a l'aportació que havien de fer els veïns del carrer de Monterols, els quals hi tindrien accés des de les cases. El cost de l'obra, que només es va arribar a iniciar, era de

89.466,64 pessetes. Llavors es preveia fer una llarga galeria de 229 metres, que aniria des del racó de cal Coder fins a enllaçar amb el refugi de la plaça de Prim. La galeria havia de passar per sota les cases del carrer de Monterols, amb la qual cosa s'augmentava la seguretat del refugi i s'aconseguia un espai per a unes vuit-centes persones.

com la comunitat de regants, era el corresponent a l'obertura d'una galeria que havia de connectar la plaça de la Farinera amb la del Mercadal. El pressupost per a aquestes obres, enllestit el juny de 1938, ascendia a 33.681,38 pessetes.

Es va connectar el refugi de l'Ajuntament amb el de la plaça, tot just es va iniciar la galeria cap a la plaça de la farinera partint de l'Ajuntament, i des de l'altra banda, cap a la plaça de Prim. Es va fer una entrada particular des de cal Navàs i van acabar les obres. Les darreres despeses registrades el mes de setembre de 1938, corresponen als pintors, que van fer els rètols del refugi.

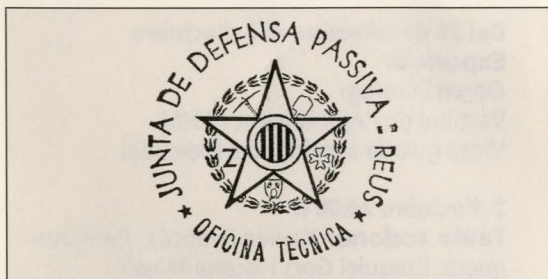
En aquest moment, el març de 1938, sembla que el refugi del Mercadal només consistia en la galeria que, formant un escaire, anava des de cal Coder fins a l'angle de la plaça corresponent al carrer de Monterols i que la galeria d'accés a l'Ajuntament encara era un projecte. Probablement ja hi havia —o s'estaven fent— les tres escales d'accés.

Un altre projecte d'ampliació, no reeixit, tot i l'interès que hi mostraven tant els veïns del carrer de Santa Anna

No es van arribar a fer les sales destinades a infermeria i a serveis. Per a infermeria sembla que s'utilitzà el tram final de la prolongació del refugi cap a la plaça Prim, on es pot veure la resta d'un petit armari excavat.

La defensa passiva

La defensa de la ciutat no es limitava als refugis. La Junta de Defensa Passiva vetllava per la seguretat dels veïns i, a més dels refugis, també disposava d'una brigada de salvament i coordinava els diversos serveis, tant de policia, bombers i sanitaris, com els de defensa antiaèria, les alarmes i els antiaeris. També assenyalava les mesures de seguretat que creia convenientes i s'ocupava del proveïment de materials de construcció per als refugis, de vegades cercats ben lluny, i de materials per als bombers, etc.

El 18 de novembre de 1937 ja s'havia constituït l'esmentada Brigada de Salvament, formada per més de 200 persones. Sembla que estava estructurada en vuit grups i integrada, almenys, per quaranta mestres de cases, deu fusters, dinou mecànics i cent peons de la construcció.

Es van prendre tot un seguit de mesures de seguretat, com podia ser reduir l'enllumenat públic. Ja a finals del

mes de novembre de 1936, els fanals de gas es van pintar de negre per damunt i de blau pels costats. Tot l'enllumenat públic era escàs, de poca potència, i de color blau fosc. Les cases que havien de tenir llum havien de posar un llum blau d'oli, i si volien tenir els balcons o finestres oberts, calia que el llum també fos blau i de poca potència. Els rètols lluminosos eren prohibits. La Junta de Defensa, però, va tenir alguns problemes perquè no tothom respectava aquesta normativa.

Els punts de llum més notoris per a l'aviació eren els forns, que aleshores van ser coberts perquè des de l'aire no es veiés el foc de les fumeres. I encara alguna, com la de l'Escola del Treball, va ser aterrada.

Les mesures també afectaven el trànsit nocturn de vehicles. En cas d'alarma, els cotxes s'havien d'aturar i apagar els llums. Així mateix, de nit no es podia circular per la carretera de Tarragona, per la rodalia del camp d'aviació.

La detecció i la defensa activa

Es van prendre tot un seguit de mesures de seguretat, com podia ser reduir l'enllumenat públic. Ja a finals del mes de novembre de 1936, els fanals de gas es van pintar de negre per damunt i de blau pels costats. Tot l'enllumenat públic era escàs, de poca potència, i de color blau fosc. Les cases que havien de tenir llum havien de posar un llum blau d'oli, i si volien tenir els balcons o finestres oberts, calia que el llum també fos blau i de poca potència. Els rètols lluminosos eren prohibits. La Junta de Defensa, però, va tenir alguns problemes perquè no tothom respectava aquesta normativa. Els punts de llum més notoris per a l'aviació eren els forns, que aleshores van ser coberts perquè des de l'aire no es veiés el foc de les fumeres. I encara alguna, com la de l'Escola del Treball, va ser aterrada. Les mesures també afectaven el trànsit nocturn de vehicles. En cas d'alarma, els cotxes s'havien d'aturar i apagar els llums. Així mateix, de nit no es podia circular per la carretera de Tarragona, per la rodalia del camp d'aviació.

L'alarma es donava a Reus per mitjà de tres sirenes. La dels bombers era la més potent i elèctrica. També s'utilitzà la campana de Sant Pere, al campanar. El senyal d'alarma era un toc de sirena de trenta segons. Dos tocs curts i seguits marcaven després el final de l'alarma.

Hi havia, però, interferències a les alarmes a causa de les sirenes dels pobles propers, i se'ls va haver de demanar que no les toques sin, perquè se sentien des de Reus i creaven confusió. També se'ls demanà el control del llum als carrers, per no facilitar la guia nocturna a l'aviació enemiga. Per a la defensa, la ciutat va disposar d'artilleria antiaèria des de principis d'abril de 1937, així com de tres

focus per a la nit, però això era insuficient.

El desembre de 1937 es van demanar tres peces més, model *Oerlikon*, més dues per al SAF-3 i una metralladora per al campanar. També es van demanar més focus i de més potència. També es comptava amb els caces del camp d'aviació, que resultaven insuficients, i al desembre de 1937 se'n van demanar dos més, per a la defensa nocturna.

Resum de danys

Bombardeigs	56
Cases destruïdes	218
Cases malmeses	587
Morts	196
Ferits	179

Refugis

Refugis públics	18
Refugis privats	89

Font: JM Guix

La població

1936	32.589
1939	26.500
Diferència	-6.089

Font: AHMR

Les víctimes

Causa	Morts	Ferits	Altres
Repressió 1936-1938	123		
Front	*413	?	
Bombardeigs	196	179	
Repressió 1939-1943	29		**315
Exili	***17	?	?

Fonts: JM. Guix, J. Benet, M. Duch, M. Roig

(*) Xifra possiblement incompleta. No se sap el nombre de ferits
 (**) Xifra possiblement incompleta. Comprèn consells de guerra (193),
 causa general (92) i desterrats (30).
 (***) Xifra possiblement incompleta. Es refereix als morts en camps
 d'extermini nazis. Es desconeix el nombre d'exiliats i el de morts i ferits a
 causa de la guerra a Europa.

La producció d'avions

Mes	Any	Avions
Agost	1937	3
Setembre	1937	6
Octubre	1937	3
Novembre	1937	10
Desembre	1937	11
Gener	1938	11
Febrer	1938	4
Març	1938	8
Abril	1938	3
Maig	1938	1
Total		60

Font: J. Salas Larrazabal

L'ocupació en obres públiques

Any	Nre. obrers*	Obres acabades durant l'any	Obres en execució a final d'any
1933	963	8	2
1934	881	5	3
1935	1.050	19	2
1936	1.849	19	8
1937	5.410	31	11
1938	4.726	45	14

Font: AHMR

* El nombre d'obrers correspon a la suma de les mitjanes diàries de cada mes.

16 de setembre, 20:00 h

Conferència

Josep Bargalló Valls, diputat al Parlament:
La cultura popular, del carrer al Parlament.
 En col·laboració amb Carrutxa

Del 24 de setembre al 5 d'octubre

Exposició:

Obrim el refugi
 Vestíbul de l'Ajuntament i AHM
 Visita guiada al refugi del Mercadal

2 d'octubre 20:00 h

Taula rodona: Xavier Amorós, Pere An-
 guera, Ezequiel Gort i Jaume Massó:
Els bombardeigs i els refugis a Reus
 Lloc: Saló de Plens de l'Ajuntament

Del 16 al 31 d'octubre

Exposició: *Els pelegrins de les Useres*
 En col·laboració amb Carrutxa i l'Agrupació
 Fotogràfica Reus

Del 17 al 19 d'octubre

Jornades d'estudi:

Música i rituals festius
 En col·laboració amb Carrutxa

3 de novembre 20:00h

Conferència a càrrec de Daniel Piñol Ala-
 bart, becari de la URV:
*La vida i la mort al Reus medieval: religiosi-
 tat i ritual funerari al segle XIV.*
 En col·laboració amb Carrutxa

Del 7 al 22 de novembre

Exposició:

Un món en futur
 Organitza: Creu Roja
 Amb el suport de Serveis Socials de l'Ajun-
 tament de Reus

25 de novembre 20:00h

Conferència a càrrec de Salvador Palomar
 Abadía, etnòleg, tècnic del MCSV
*Les solemnitats: una aproximació a l'estruc-
 tura de la festa*
 En col·laboració amb Carrutxa

Del 29 de novembre al 14 de desembre

Exposició:

Íncolas de Guara
 Fotos de Carlos Dolader
 Organitza: Centre Aragonès *El Cachirulo*